International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.11 No.4 March – April 2024

ई -प्रशासन आणि भारत

जाधव सोमनाथ भानुदास

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

Corresponding Author - जाधव सोमनाथ भानुदास

DOI - 10.5281/zenodo.10966528

प्रस्तावना :

ई-प्रशासनातून ई गव्हर्नन्स ही एक बहुअंगी आणि बहुविध स्वरूपाची संकल्पना जन्माला आली. ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून नागरिक आणि शासकीय सेवकांचा आचार विचार आणि दृष्टिकोनात मूलभूत बदल घडवून आणता येतो. शासकीय सेवा सर्वसामान्यांना सहज उपलब्ध करून देता येतात. प्रशासनाला अधिक लोकाभिमुख आणि कार्यक्षम बनविणे ई-प्रशासनात अभिप्रेत असते.शासनाच्या विविध सेवा पुरवण्यासाठी, शासन स्तरावरील माहितीची देवाण घेवाण करणे तसेच विविध संरचनांना एकमेकांशी जोडण्यासाठी माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर शासन करते, याला इलेक्ट्रॉनिक गव्हर्नन्स किंवा ई-शासन असे म्हणतात.यामुळे देखरेखीत आणि विभिन्न सरकारी योजनांच्या अंमलबजावणीत सुधारणा सक्षम होऊ शकतो जेणे करुन सरकारी कामकाजांमध्ये पारदर्शकता वाढेल असे वाटते. या ई-प्रशासनाचे विवेचन प्रस्तुत लेखात मांडले आहे

उद्दिष्टे :

१. ई - प्रशासन संकल्पना अभ्यासणे.

२. ई - प्रशासनाचे स्वरूप अभ्यासणे.

विषय विवेचन :

विश्व बँकेच्या मते-ई-प्रशासन म्हणजे सरकारच्या विविध विभागामार्फत माहिती तंत्रज्ञानाच्या मदतीने विविध प्रकारच्या सेवा उपलब्ध करून देणे. तर एन. गोपाल स्वामी यांच्या मते-सरकारी सेवा आणि योजनांची माहिती इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने लोकांपर्यंत पोचवणे म्हणजे ई-प्रशासन होय. तसेच जे. सत्यनारायण यांच्या मते-ई प्रशासन ही संकल्पना प्रशासनाशी संबंधित प्रशासनाचे समाजातील विविध घटकांची माहिती तंत्रज्ञानाच्या मदतीने संबंध प्रस्थापित करणे ही प्रशासनात अभिप्रेत असते.

ई-शासनाची उद्दिष्टे :

ई-शासनाचे मुख्य उद्दिष्ट शासन व्यवहार जलद करणे असले तरी, त्याचे इतरही काही उद्दिष्टे आहेत.. जसे की सरकार, नागरिक आणि उद्योग यांच्यासाठी शासन व्यवहार सुलभ आणि शाश्वत करणे. समाजाची निकड आणि कार्यक्षम लोकसेवा पुरवठ्याकडून असलेल्या अपेक्षा तसेच जनता, उद्योग, व्यवसाय आणि सरकार यांच्यात

परिणामकारक संवाद घडवून आणत असतानाच प्रशासन जास्तीत जास्त पारदर्शक आणि उत्तरदायी करणे. शासन सेवा आणि माहितीचा पुरवठा जलद करणे, शासन व्यवहारातील भ्रष्टाचार कमी करणे, व्यवसायातील अडचणी कमी करणे, थेट संवाद साध्य करण्यास मदत करणे, शासनाच्या अंतर्गत संरचनेला एकात्मिक करणे तसेच जनतेच्या सहभागाने शासन संरचना आणखी लोकशाहीभिमुख करणे, ही सर्वदेखील ई-शासनाची उद्दिष्टे आहेत.

ई-शासनाच्या उदयाची कारणे:

१. प्रशासनाची जटिलता
२. सरकारकडून नागरिकांच्या अपेक्षा वाढल्या

ई-शासनाच्या विविध संकल्पना:

१. प्रशासन: राज्याच्या आधुनिकीकरणासाठी आयसीटीचा वापर; मॅनेजमेंट इन्फॉर्मेशन सिस्टीम (MIS) साठी डेटा रिपॉझिटरी तयार करणे आणि रेकॉर्डचे संगणकीकरण (जमीन, आरोग्य इ.).

२. ई-सेवा: राज्य आणि नागरिक यांच्यातील संबंध दृढ करणे हा त्याचा उद्देश आहे.ई-शासन आणि ई-सेवांच्या एकत्रीकरणाला मोठ्या प्रमाणावर ई-सरकार म्हणतात.

३. ई-शासन: समाजाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सरकारची क्षमता सुधारण्यासाठी माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा वापर.यामध्ये नागरिकांसाठी धोरण आणि कार्यक्रमाशी संबंधित माहितीचे प्रकाशन समाविष्ट आहे.हे ऑनलाइन सेवांव्यतिरिक्त सरकारी योजनांच्या यशासाठी आयटी वापरते आणि सरकारची विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यात मदत करते.

४. ई-लोकशाही: राज्याच्या कारभारात समाजातील सर्व घटकांचा सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी आयटीचा वापर.या अंतर्गत पारदर्शकता, जबाबदारी आणि लोकसहभागावर भर दिला जात आहे.

ई-प्रशासनाची वैशिष्ट्ये :

१. इलेक्ट्रॉनिक सेवादान:

ई-प्रशासनाच्या माध्यमातून नागरिकांना इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात कमीत कमी वेळात जास्तीत जास्त सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. उदा. महाराष्ट्रातील महा ई-सुविधा केंद्राच्या माध्यमातून अनेक प्रकारची प्रमाणपत्रे त्वरित उपलब्ध करून दिली जातात. इलेक्ट्रॉनिक सेवादानाच्या माध्यमातून कागदी प्रशासनाचे रूपांतर डिजीटल प्रशासनात केले जाते.

२. डिजिटलायझेशन:

डिजिटलायझेशन ही एक माहितीचे रुपांतर करण्याची संगणकीय प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेच्या माध्यमातून माहितीचे संगणकीकरण केले जात असते. मजकूर, आवाज, प्रतिमा इत्यादी विविध प्रकारची माहिती एकाच बायनरी कोड मध्ये रूपांतरित केली जाते. डिजिटलायझेशनच्या माध्यमातून सरकारी माहिती संग्रहित व जतन केली जाते. या प्रक्रियेमुळे सरकारी माहिती जनतेला अत्यंत सहज पद्धतीने उपलब्ध करून देता येते.

उदा. दाखले, प्रमाणपत्र डिजिटलायझेशन यामुळे सर्व माहिती एका क्लिकवर नागरिकांना उपलब्ध करून देता येते. उदा. ऑनलाईन सातबारा काढण्याची सोय.

३. शासनात सुधारणा आणि पारदर्शकता:

ई-प्रशासनामुळे प्रशासनाच्या क्षेत्रात व्यापक बदल झालेले दिसतात. फाईली आणि कागदांचे महत्त्व कमी झाल्यामुळे दप्तर दिरंगाई आणि भ्रष्टाचाराचे प्रमाण कमी झालेले दिसते. कागदपत्रे ई-स्वरूपात अपलोडिंग करण्याची सुविधा उपलब्ध करून दिल्यामुळे सरकारी कार्यालयातील फायलींचा ढीग कमी झाला. सरकारी प्रकल्प योजना आणि लाभार्थ्यांची माहिती ऑनलाइन पद्धतीने सहज उपलब्ध होऊ लागल्यामुळे प्रशासनात पारदर्शकतेला वाव मिळू लागला.

४. प्रशासनाची विश्वासार्हता वाढते:

सर्वांना समान नियम आणि समाजसेवा हा ई-प्रशासनाचा मूलमंत्र आहे त्यामुळे प्रशासनातील भेदभाव आणि पक्षपाताचे प्रमाण कमी होऊ लागले. पारंपारिक प्रशासनात बहुसंख्य कामे सनदी सेवकांकडून पार पाडले जात असत. त्यामुळे कार्य करताना सनदी सेवकांचे वैयक्तिक पूर्वग्रह आणि पक्षपाताचा प्रभाव पडत असे. ई-प्रशासनातील तांत्रिकता आणि यांत्रिकतेच्या जोरावर कामे पार पाडली जात असल्यामुळे पक्षपाताला स्थान मिळत नसल्यामुळे प्रशासनाच्या विश्वासार्हतेत मोठ्या प्रमाणावर वाढ झालेली दिसते.

ई -शासनाच्या भारतात सुरुवात :

- १९७० मध्ये इलेक्ट्रॉनिक्स विभागाची स्थापना ही भारतातील ई-गव्हर्नन्सच्या दिशेने पहिले मोठे पाऊल होते कारण ते 'माहिती' आणि 'संवाद' वर केंद्रित होते.
- १९७७ मध्ये स्थापन झालेल्या नॅशनल इन्फॉर्मेटिक्स सेंटरने (NIC) देशातील सर्व जिल्हा कार्यालयांचे संगणकीकरण करण्यासाठी “जिल्हा माहिती विज्ञान कार्यक्रम” सुरू केला.
- NICNET (राष्ट्रीय उपग्रह-आधारित संगणक नेटवर्क), १९८७ मध्ये लॉन्च करण्यात आले, हे ई-गव्हर्नन्सला चालना देण्यासाठी एक क्रांतिकारी पाऊल होते.
- **कॉमन सर्व्हिसेस सेंटर्स -** सीएससी ग्रामीण भागात सरकारी आणि व्यावसायिक सेवा व्हिलेज लेव्हल एंटरप्रेन्युअर्स (VLEs) द्वारे डिजिटल मोडमध्ये देत आहेत. या CSC द्वारे ४०० हून अधिक डिजिटल सेवा दिल्या जात आहेत. आतापर्यंत, देशभरात 5.31 लाख CSC कार्यरत आहेत (शहरी आणि ग्रामीण भागांसह), त्यापैकी ४.२० लाख CSCs ग्रामपंचायत स्तरावर कार्यरत आहेत.
- **युनिफाइड मोबाईल ॲप्लिकेशन फॉर न्यू-एज गव्हर्नन्स (उमंग) -** मोबाईलद्वारे नागरिकांना सरकारी सेवा प्रदान करण्यासाठी. १५७० हून अधिक सरकारी सेवा आणि २२००० हून अधिक बिल भरणा सेवा UMANG वर उपलब्ध करून दिल्या आहेत.

- **ई-डिस्ट्रिक्ट मिशन मोड प्रोजेक्ट (MMP):**ई-डिस्ट्रिक्ट प्रकल्प सर्व राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांच्या जिल्हा आणि उप-जिल्हा स्तरावर लागू करण्यात आला आहे, ज्यामुळे विविध ईसेवा जसे की प्रमाणपत्रे (जन्म, जात, मृत्यू, उत्पन्न) वितरीत करून सर्व नागरिकांना फायदा होतो. आणि स्थानिक रहिवासी), पेन्शन (वृद्ध वय, अपंगत्व आणि विधवा), निवडणूक, ग्राहक न्यायालय, महसूल न्यायालय, भूमी अभिलेख आणि विविध विभागांच्या सेवा जसे की व्यावसायिक कर, कृषी, कामगार, रोजगार प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकास इ. सध्या भारतातील ७०९ जिल्ह्यांमध्ये ४,६७१ ई-सेवा सुरू करण्यात आल्या आहेत.
- **DigiLocker:** हे सार्वजनिक दस्तऐवजांची पेपरलेस उपलब्धता सुलभ करत आहे. डिजिटल लॉकरचे ११.७ कोटींहून अधिक वापरकर्ते आहेत आणि २१६७ जारीकर्त्या संस्थांकडून डिजीलॉकरद्वारे ५३२ कोटींहून अधिक दस्तऐवज उपलब्ध करून देण्यात आले आहेत.
- **युनिफाइड पेमेंट इंटरफेस (UPI)**हे अग्रगण्य डिजिटल पेमेंट प्लॅटफॉर्म आहे. हे ३३० बँकांसोबत एकत्रित केले आहे आणि जून २०२२ महिन्यासाठी १० लाख कोटी रुपयांपेक्षा जास्त किमतीचे ८५८६ कोटी मासिक व्यवहार सुलभ केले गेले आहेत.
- **CO-WIN** -हे कोविड-१९साठी नोंदणी, अपॉईंटमेंट शेड्यूलिंग आणि लसीकरण प्रमाणपत्रांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी खुले व्यासपीठ आहे. २०३कोटी पेक्षा जास्त लसीकरण डोस आणि ११० कोटी नोंदणी सह-विजय द्वारे सुकर झाल्या आहेत.
- **MyGov** -हे एक नागरिक प्रतिबद्धता व्यासपीठ आहे जे सहभागी प्रशासन सुलभ करण्यासाठी विकसित केले गेले आहे. २.४८ कोटींहून अधिक वापरकर्ते सक्रियपणे MyGov वापरत आहेत.
- **MeriPehchaan** –नागरिकांना सरकारी पोर्टलवर सहज प्रवेश देण्यासाठी / प्रदान करण्यासाठी MeriPehchaanनावाचे राष्ट्रीय सिंगल साइन-ऑन प्लॅटफॉर्म जुलै २०२२ मध्ये सुरू करण्यात आले आहे.
- **MyScheme** –नागरिकांना पात्रता-आधारित सेवांचा लाभ घेण्यासाठी हे व्यासपीठ जुलै २०२२मध्ये सुरू करण्यात आले आहे.
- **थेट लाभ हस्तांतरण** - ५३ मंत्रालयांमधील ३१५ योजना नागरिकांना आधार सक्षम थेट लाभ हस्तांतरणाची ऑफर देत आहेत. आतापर्यंत, DBT प्लॅटफॉर्मद्वारे २४.३ लाख कोटी रुपये वितरित केले गेले आहेत.
- **Diksha** – Diksha हे राष्ट्रीय स्तरावरील शैक्षणिक व्यासपीठ आहे जे विद्यार्थी आणि शिक्षकांना देशासाठी मोठ्या प्रमाणावर शैक्षणिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सहभागी

होण्यास, योगदान देण्यास आणि एक समान व्यासपीठाचा लाभ घेण्यास मदत करते. २७ जुलै २०२२पर्यंत, ७६३३अभ्यासक्रम उपलब्ध आहेत आणि १५ कोटींहून अधिक नोंदणी झाली आहे.

संदर्भसूची:

१. Gupta D. N. (2008), "E-Governance: A Comprehensive Framework", New Century Publications, New Delhi.

२. Gregory G. Curtin, Michael Sommer, (2003) , "World Of E-Government", Routledge Publication, New Delhi

३. Subhash Bhatnagar, (2009), "E-Government: From Vision to Implementation - A Practical Guide With Case Studies",SAGE Publications Pvt.Ltd , Pune.

४. शिरपूरक दीपक, (२००९), "ई-गव्हर्नंन्स", मेनका प्रकाशन, पुणे

५. दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स वृत्तपत्र

६. दैनिक लोकसत्ता वृत्तपत्र